

Romano džaniben

časopis romistických studií | 22. ročník | 1/2015

Nad svědectvím paní Anny Surmajové¹

Výzkum válečného osudu Romů na Slovensku založený na pořizování nahrávek výpovědí pamětníků má na území bývalého Československa dnes již svou poměrně dlouhou tradici.² Existuje celá řada publikovaných sborníků, studií a jednotlivých čísel různých časopisů, které vzpomínky pamětníků prezentují, i audio/video archivů různých institucí v Česku i na Slovensku, které se v posledních minimálně dvaceti letech věnovaly buď přímo shromažďování vzpomínek pamětníků, nebo alespoň jejich archivování a zpřístupňování pro veřejnost.³ V nich je možné nalézt velké množství zaznamenaných vzpomínek Romů z různých regionů Slovenska, přibližujících různé aspekty dopadů válečných událostí a nařízení v případě životů jejich a jejich příbuzných tak, jak je prožívali v obcích, ve kterých žili. Pevnou součástí těchto sbírek a publikací jsou též vzpomínky Romů, kteří prožili internaci v zajišťovacím táboře v Dubnici nad Váhom. Dosud nejobsáhlejší a nejpreciznější rozpracovaný přehled, strukturovaný chronologicko-tematicky právě na základě dlouhodobě zpřesňované znalosti toho, jak a o čem romští pamětníci války vyprávějí, publikovala Milena Hübschmannová.⁴ (Dosud byl vydán jen první díl tohoto rozsáhlého díla, zveřejněný byl však alespoň přehled témat i jmen pamětníků, jejichž výpovědi byly pro ilustraci popisovaných událostí do druhého dílu publikace zařazeny.⁵)

Dominantní a logickou praxí editorů existujících sborníků je řazení vlastního shromážděného materiálu chronologicky či tematicky, aby tak dokreslili jednotlivé etapy válečného pronásledování Romů na Slovensku, čímž vzniká plastičtější představa o dopadech válečných nařízení na Romy na Slovensku jako celku, a vyvstávají

1 Tento text vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P10 – Lingvistika, podprogram Romové v synchronní i diachronní perspektivě.

2 Výzkumu osudu Romů na Slovensku za druhé světové války, založenému na analýze písemných pramenů pocházejících z centrální i regionální provenience, se od sedmdesátých let 20. století věnoval Nečas, první monografii k tématu vydal v roce 1981 (Nečas, Ctibor. 1981. *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. Brno: UJEP). K dobovému přijetí Nečasovy práce viz Mann, Arne B. 2013. Význam spomienkového rozprávania pre výskum dejín rómskeho holocaustu. *Romano džaniben* 20 (2013), 1, s. 37–52.

3 Pro jeden ze starších přehledů viz např. výběrovou bibliografii in: Vagačová, Ingrid, Fotta, Martin. 2006. *Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka*. Nadace Milana Šimečku: Bratislava.

4 Hübschmannová, Milena, ed. 2005. *Po Židoch Cigáni. Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945*. I. díl, (1939–srpen 1944). Triáda: Praha.

5 V edičním plánu publikace bylo téma tábora Dubnice nad Váhom v době, kdy fungoval jako zajišťovací, zařazené až do druhého, dosud nepublikovaného dílu, v němž měly být představeny vzpomínky celkem čtyř lidí pocházejících z Dlhého nad Círchou a Sniny. Jednou z nich je i Alžběta Demeterová (1929–2000) z Dlhého nad Círchou, jejíž svědectví publikovala Hübschmannová i časopisecky – viz Rozhovor s paní Alžbětou Demeterovou o jejích zážitcích z tábora v Dubnici nad Váhom. *Romano džaniben* 2004, řílj, s. 34–55. Také paní Surmajová pochází z Dlhého nad Círchou a s paní A. Demeterovou (jakož i s dalšími dvěma pamětníky z Dlhého, jejichž vyprávění do svojí publikace zařadila Hübschmannová) je příbuzná.

tak i významné regionální odlišnosti průběhu války a jejích dopadů. Stranou badatelského zájmu dosud leží možnost porovnání většího počtu dosud zaznamenaných vzpomínek vybraných výhradně na regionálním principu a jejich doplnění dalším výzkumem v regionálních archivech, které by pomohlo utvořit si jasnější představu o vývoji v jednotlivých oblastech a pomocí této znalosti pak doplnit již existující historický narativ. Jaké jsou možnosti tematického zpracování shromážděných výpovědí, demonstrovala nejrozsáhleji Hübschmannová, byť i v rámci její práce je evidentní různý prostor a tedy i detailnost pohledu, který jednotlivým vybraným tématům věnovala v závislosti na tom, kolik výpovědí se jí a jejím spolupracovníkům podařilo shromáždit. Mezi témata, která by si zasloužila takovou detailní pozornost, patří i případ tábora v Dubnici nad Váhom. Existuje několik studií založených na archivním výzkumu mapujícím historii tábora, které ovšem jen okrajově zohledňují výpovědi pamětníků, a kolektivně existuje určitý konvolut nahrávek pamětníků, a to jak těch, kteří po druhé světové válce zůstali žít na Slovensku, tak i těch, kteří si našli svůj nový domov v českých zemích. Vzájemným porovnáním všech těchto zdrojů se však dosud nikdo nezabýval. (V tomto směru je inspirativní práce Arneho Manna – viz jeho text, rekonstruující na základě různých pramenů události v Čiernom Balogu⁶). Na tomto místě není dost prostoru tento nedostatek – s ohledem na zajišťovací tábor v Dubnici nad Váhom – kompenzovat, a tak zde tuto poznámku připojuji spíš jako inspiraci pro další práci a možný přístup. Rozhovor publikovaný na předchozích stránkách je daleko spíše jen dalším ze střípků do mozaiky poznatků o osudech Romů internovaných v Dubnici nad Váhom. Předností předkládaného svědectví je pak zejména fakt, že umožňuje vyprávění o válečných osudech zasadit do kontextu předválečného života paní Surmajové a jejich příbuzných a zároveň i sledovat, jakým způsobem se (mimo jiné) dopady jejich válečných osudů promítly do jejich poválečného života, jehož zásadním zlomem byla migrace do českých zemí.

Vzhledem k rozsahu nemůže být účelem tohoto textu podat vyčerpávající komentář ke všem zásadním momentům zachyceného svědectví, přesto se však v následující pasáži pokouším vyzdvihnout alespoň některé z momentů svědectví, které určitým způsobem navazují na dosavadní informace o válečných osudech Romů na Slovensku a jejich internaci v zajišťovacím táboře v Dubnici nad Váhom. Stručně komentuji také některé z poválečných vzpomínek a zachycených dějů.

Výpověď o předválečném životě rodiny paní Surmajové je cenná v tom, že je dalším svědectvím o Romech, kteří měli před válkou zařízené dobré živobytí a vedli i vlastní hospodářství,⁷ a to ještě i v třicátých letech, která jsou v literatuře charakterizována jako období dramatického zchudnutí romské populace na

6 Mann, Arne B. 2013. Význam spomienkového rozprávania..., s. 37–52.

7 Na vzpomínku na obdobné domácí zázemí rodiny hospodařící způsobem, který ji příliš neodlišoval od života okolní venkovské majoritní populace na Slovensku, jsme jen při velmi omezeném výzkumu v Praze narazili ještě jednou.

Slovensku, a tedy rostoucí závislosti Romů na příležitostných pracích a sociálním zaopatření, a nárůstem interetnického napětí⁸ (jako výjimka z tohoto stavu bývají souhrnně označováni městští hudebníci a obchodníci s dobytkem, zejména koňmi a prasaty⁹). Stejně cenná je i informace, že oba její rodiče a dva z nejstarších sourozenců uměli číst a psát. V kontextu známého dvojakého vnímání postavení Romů na Slovensku za války, které se projevilo v různých způsobech odvodu romských branců do slovenské armády,¹⁰ je významnou informací i to, že někteří Romové z Dlhého, včetně bratra paní Surmajové, byli odvedeni do slovenské armády ke zbrani.

Do zajišťovacího tábora v Dubnici nad Váhom byli Romové z Dlhého a dalších okolních vesnic transportováni na Vánoce roku 1944, tedy přesně v době, kdy v táboře vypukla tyfová epidemie a kdy již byl výskyt toho onemocnění v táboře i oficiálně nahlášen správním úřadům. Lidé zařazení do transportu z Humenného zde byli internováni zřejmě velmi těsně před tím, než byl kvůli karanténě tábor uzavřen a byl vydán zákaz další romské „zajišťence“ přijímat.¹¹ Jednou z dosud nevyjasněných otázek vážících se k zajišťovacímu táboru je, ze kterých slovenských obcí a regionů sem byli Romové odváženi (táborová dokumentace totiž byla z velké části zničena¹²). Paní Surmajová uvádí, že z blízkých vesnic v okolí Humenného byli zároveň s nimi transportováni také Romové ze Sniny, Jablonky, Stakčina a Medzilaborců. Naopak díky zastání místních Neromů se transportům vyhnuli Romové z nedaleké Ľubiše a Kamenice nad Cirochou.

Co se týká samotného života v táboře, z charakteru výpovědi vyplývá, že popisované brutality jsou jen střípky zkušeností, kterým museli lidé v táboře internovaní denně čelit. V literatuře dosud nezmíněným fenoménem je vzpomínka na působení romských bachařů v táboře (v kontextu dlouhého boje Romů za své oficiální uznání jako rasových obětí války v jiných částech Evropy, resp. za dosažení spravedlnosti a odškodnění i v rámci Československa, je výmluvná i poznámka

8 Viz např. nedávné shrnutí dostupné literatury k tomuto tématu u Scheffla – Scheffel, David Z. 2009. *Svinia v čiernobielym. Slovenskí Rómovia a ich susedia*. Centrum antropologických výzkumov, Prešov.

9 Viz např. rozhovor Mileny Hübschmannové s Jozefem Peštou (Jozef Pešta, motospojka u hlavního štábu. *Romano džaniben* 1998, č. 4, s. 64–71).

10 Viz Hübschmannová, Milena, ed. 2005. *Po Židoch Cigáni...*, s. 197–208.

11 Janas zmiňuje zprávu místního velitelství Hlinkovy gardy v Dubnici nad Váhom z 29. prosince 1944 upozorňující na skupinku šestnácti Romů (z toho jedenácti dětí) odeslaných do tábora v Dubnici nad Váhom okresním úřadem ve Svidníku, kteří již do tábora v Dubnici z důvodu jeho uzavření přijati nebyli a „potulovali se po stanici [v Dubnici nad Váhom]“. Jejich další osud je neznámý. Viz Janas, Karol. 2010. *Zaistovací tábor pre Cigánov v Dubnici nad Váhom*. In: Janas, Karol. 2010. *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945)*. Ústav pamäti národa: Bratislava, s. 89.

12 Viz Janas, Karol. 2010. *Zaistovací tábor pre Cigánov v Dubnici nad Váhom...*, s. 95.

ke způsobu, jakým Romové v Dlhém přistoupili k poválečnému „vyrovnání se s minulostí“¹³). Zajímavá je také informace o fungování černého obchodu v táboře.

Zásadním je svědectví o hromadné vraždě Romů z tábora (dle písemných pramenů došlo v táboře v Dubnici k brutální vraždě 26 tyfem nakažených lidí 23. února 1945), při které byl zavražděn i otec budoucího manžela paní Surmajové, Ján Surmaj, a jeho jednoruká těhotná dcera, kterou paní Surmajová jmenuje jako Pavlínu Telvákovou. Otázka identifikace obětí tohoto masakru není uzavřena, dosud se podařilo identifikovat pouze osmnáct z celkových dvaceti šesti zavražděných obětí – jejich jména jsou uvedena též na památníku v Dubnici nad Váhom odhaleném v roce 2007.¹⁴ Výpověď paní Surmajové nás přibližuje k problému identifikace v literatuře dosud zmiňované „jednej ženy v siedmom mesiaci tehotenstva“, která je uváděna ve výčtu obětí, sestavených na základě poválečné exhumace hromadného hrobu obětí.¹⁵ Především ale umožňuje přiřadit těmto dvěma obětem i jejich konkrétní životní příběh.

Samostatnou velmi dramatickou kapitolou v příběhu dubnického tábora je osud zde internovaných Romů po jejich propuštění v dubnu 1945¹⁶, o kterém existují výhradně ústní svědectví přeživších Romů. Po jednotlivých skupinách se po opuštění tábora vydávali na cestu domů, v případě rodin z okolí Humenného tak museli pěšky přejít skoro celé Slovensko, a to v době, kdy se ještě na mnoha místech, kterými procházeli, bojovalo, nebo se zde minimálně vyskytovaly německé jednotky, které prchající Romy zaměňovaly s partyzány, a ti se tak opět ocitali v bezprostředním ohrožení života.¹⁷

Z výpovědi paní Surmajové celkem jasně vyplývá, do jaké míry válečné události a způsob, jakým zkomplikovaly vzájemné interetnické vztahy v obci, ovlivnily následující poválečný vývoj místní romské komunity. Většina jejích členů postupně

13 V literatuře se téma možné poválečné odplaty či obecně možnosti dosažení spravedlnosti za utrpení způsobené Romům jejich neromskými sousedy téměř nezmiňuje, jistě ale bylo aktuální otázkou – viz např. jeho zpracování v autobiografické povídce Andreje Gini (Sar mušindam te rozčhivel o khera / Jak jsme si museli zbourat vlastní domy. In: Giňa, Andrej. 2013. *Pařiv – Ještě víme, co je úcta*. Triáda: Praha, s. 122–147).

14 Viz Kumanová, Zuzana. 2013. Niekoľko poznámok k projektu Ma bisteren! In: *Romano džaniben* 20 (2013), 2, s. 97–107. Za kopii textu (včetně jmen všech identifikovaných obětí) uvedeného na památníku děkuji Arne Mannovi.

15 Na seznamu dvanácti obětí identifikovaných na základě exhumace figuruje Ján Surmay – bez označení obce, ze které pocházel – a jednoruká Alžběta Grundzová, roz. Surmayová, opět bez označení původní obce i faktu, zda byla v jiném stavu. Dalších šest obětí se podařilo identifikovat na základě svědectví (viz Janas, Karol. 2004. Niekoľko nových poznatkov o existencii zaisťovacieho tábora v Dubnici nad Váhom. In: *Romano džaniben* 2004, říljaj, s. 31–32).

16 Okolnosti rozpuštění tábora popisuje podrobně Janas – viz Janas, Karol. 2010. Zaisťovací tábor pre Cigánov v Dubnici nad Váhom..., s. 93–95. Na základě jeho popisu událostí lze předpokládat, že oni „dobří Slováci“, o kterých paní Surmajová mluví, byli již slovenští četníci, kteří ostrahu tábora převzali na začátku dubna 1945. Dle Janase tito četníci odolávali nátlaku německých oddílů postřílet i zbytek lidí, kteří ještě v táboře zůstávali uvězněni, a rozhodli se jako strážní jednotky tábor opustit. O svém plánu dopředu zpravili i romské „zajistěnce“ a umožnili tak také jejich útěk z tábora.

17 Viz též svědectví paní Alžběty Demeterové (Rozhovor s paní Alžbětou Demeterovou..., s. 40–52).

přesídlila do českých zemí, kromě Prahy žijí jejich potomci dnes mimo jiné i v Neratovicích. Výpověď paní Surmajové připomíná, že v otázce (ne)zapojení do poválečné migrace hrálo významnou roli postavení jednotlivých lidí a rodin v rámci místní společnosti a také jejich materiální zajištění. Rozhodování o odchodu do českých zemí nebylo (pro některé) rozhodováním jednoduchým, protože při veškerém pozitivním očekávání a případné částečné informovanosti o situaci a možnostech, které se zde migrujícím Romům otevíraly, byl odchod přeci jen odchodem do neznáma a znamenal výrazné narušení existujících vztahů, vážících tyto slovenské Romy k jejich původní obci jako k domovu.

Migrace Romů z Dlhého nad Cirochou do Prahy, jak ji popisuje paní Surmajová, je také zajímavá tím, že probíhala relativně záhy po skončení druhé světové války, na popud romského válečného veterána, který již měl s pobytem v Praze pozitivní zkušenost. Z dostupných informací a dokumentů vyplývá, že spolu s Romy z Dlhého se do Prahy v těsně poválečných letech stěhovali i další Romové z okolí Humenného, mimo jiné z romské osady v (narrativu zmíněné) Ľubiši, která se vlivem migrace prakticky vylidnila. Také rodiny z Ľubiši se v Praze velmi dobře etablovaly – mimo jiné díky navázání na předválečnou hudební tradici – a vzhledem k dosaženému společenskému a materiálnímu statusu budily jistý obdiv u Neromů v jejich původní slovenské lokalitě, kam se ještě po nějaký čas vracely alespoň na letní prázdniny (stejný model minimálně letních návratů byl zřejmě běžný pro velkou část romských poválečných imigrantů do českých zemí).¹⁸ Uvedení výčtu různých adres (v tomto případě z pohledu současné pražské zkušenosti možná překvapivě v těch nejcentrálnějších částech města), kde jednotlivé rodiny bydlely, i nejrůznějších, často kumulovaných prací, které členové těchto rodin vykonávali, je další nedílnou součástí narrativů pamětníků vzpomínajících na svoje poválečné zabydlování v českých zemích. Stejně tak i zmínky o mnohem lepší kvalitě mezilidských vztahů se členy zdejší majoritní společnosti.

Vzpomínky na toto, v narrativech romských pamětníků téměř mytizované, pozitivní přijetí romských poválečných migrantů v českých zemích jsou umocňovány – jako se to vyjevuje ve výpovědi paní Surmajové – mimojiné právě kontrastováním poválečné zkušenosti v českých zemích s historickou zkušeností se vztahy s místními Neromy na Slovensku na jedné straně, a naopak s vyhrocenými vztahy a četnými konflikty zažívanými v českých zemích od počátku devadesátých let až do současnosti na straně druhé. Nutno ovšem poznamenat, že pamětníci svoje slova nezřídka dokládají konkrétními příklady vzájemných kontaktů, nezištné pomoci nebo obecně sousedského zájmu. V tomto kontextu je pak velmi cennou poznámka dcery paní Surmajové, upozorňující na možné retrospektivní přeceňování těchto pozitivních vztahů. Její názor lze vnímat též jako ilustraci

18 Viz dosud publikované výstupy výzkumu příchodu Romů na pražský Smíchov pro popularizační projekt Praha sdílená a rozdělená (Hudousková, Ort, Sadílková) – <http://praha.mkc.cz/> [23.9.2015]

zkušenosti další generace Romů reflektující situaci v pozdějších desetiletích komunismu.¹⁹ Fakt, že obnovená přítomnost Romů v Čechách a na Moravě po druhé světové válce vyvolávala v místních obyvatelích negativní, někdy jen odtažitě, ale místy i velmi vyhrcoené reakce, je již dostatečně zdokumentován.²⁰ Odráží se např. na úrovni základních vyhlášek a usnesení vydávaných nejen v době před rokem 1948 (často velmi těsně navazujících na válečné vzorce přemýšlení a řešení), ale minimálně i po následující padesátá léta, kdy se v nich naopak opakovaně upozorňuje na nutnost odstraňovat diskriminaci Romů na všech úrovních života československé společnosti. Přitom případné jednotlivé zde uváděné příklady ukazují, že nejde o rutinně opakovaný apel bez hlubšího podložení.²¹ S ohledem na situaci za první republiky i tragickou válečnou historii místních autochtonních skupin Romů lze potom uvažovat spíše o jedné z historických kontinuit postojů české společnosti k Romům. Je ovšem zřejmé, že situace byla individuálně i místně rozrůzněná a kontrast mezi vyzněním vzpomínek pamětníků a tím, jak situaci prezentují např. výše zmíněné písemné materiály z centrální i regionální provenience, je tak zároveň upozorněním na odlišnou povahu a způsob vzniku těchto různých historických pramenů.

V neposlední řadě stojí za pozornost také zmínka o ztrátě majetku, který původně na Slovensku rodina paní Surmajové vlastnila. Z dokumentů a dalších narativů shromážděných v rámci výše zmíněného pražského výzkumu vyplývá, že poznámka k výkupu/prodeji domu odkazuje velmi pravděpodobně ke komunistické kampani „rozptylu nežádoucích cikánských soustředění“ realizované v druhé polovině šedesátých let, v rámci které byl též významně finančně podpořen již minimálně jedno desetiletí připravovaný a postupně realizovaný plán „likvidace cikánských osad“ na Slovensku.²² To je téma, které je dosud v literatuře zpracováváno spíše v kontextu přehledu celostátní politiky vedené vůči Romům v komunistickém Československu, případně kritiky její realizace a dopadů. Právě tato

19 Viz např. výsledky sociologického výzkumu veřejného mínění s ohledem na vztahy s Romy z počátku sedmdesátých let, mj. např. viz Davidová, Eva. 1970. *Cikánské-romské etnikum v Ostravě (ekologická analýza a problém vývojových změn Cikánů-Romů v městském průmyslovém prostředí)*. 2. díl. Praha/Ostrava, Výzkumný ústav výstavby a architektury, s. 252–291; Kára, Karel a kol. 1975. *Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, s. 327–333.

20 Viz např. Spurný, Matěj. 2011. *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Antikomplex, Praha, zejm. s. 238–246; Dvořák, Tomáš. 2003. Regulace pohybu obyvatelstva po roce 1945 a Romové. Kontinuita nebo nové trendy? In: Dvořák, T., Vlček, R., Vykoupil, L. (eds.). *Milý Bore*. Historický ústav AV ČR. Historický ústav FF MU, Matice moravská, Brno, s. 321–326; Haišman, Tomáš. 1989. Snahy centrálních orgánů státní správy o řešení tzv. cikánské otázky v českých zemích v letech 1945 až 1947 ve světle tisku. In: *Český lid*, 76 (1989), č. 1, s. 4–11.

21 Viz např. i jen základní dokument, jakým bylo usnesení ÚV KSČ o práci mezi cikánským obyvatelstvem z roku 1958 (viz i směrnici Ministerstva vnitra z r. 1952) – viz Jurová, Anna. 2008. *Rómska menšina na Slovensku v dokumentoch 1945–75*. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice.

22 Viz Jurová, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku*. Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied, Košice / Goldpress publishers, Bratislava 1993, s. 38, 76–86.

kampaň je uváděna jako vzorový příklad neúspěchu – ten byl i dobově oficiálně přiznán. Chybí však detailní regionální studie, které by přiblížily způsob realizace a dopadů na regionální úrovni. Ze shromážděné dokumentace vyplývá, že realizace plánu se dotkla nejen Romů žijících v „likvidovaných“ osadách, ale týkala se například i některých rodin (v případě realizovaného výzkumu z okolí Humenného), které ve dvaceti letech, jež mezitím uplynula od konce druhé světové války, víceméně přesídlily do českých zemí, ale na Slovensku ještě stále vlastnily nějaký majetek. Tato část výpovědi tak upozorňuje na další dosud spíše okrajově zpracované téma poválečné historie Romů dotýkající se nejen spíše úzce romistického tématu regionálních dopadů politiky „rozptylu“ a „likvidace osad“ z konce šedesátých let. Otevírá totiž mnohem širší téma vlastnických vztahů slovenských Romů a vypořádání otázek spojených s tím, jak do nich zejména po válce stát zasahoval.²³

Výše uvedený výběrový přehled témat a otázek, kterých se výpověď paní Surmajové přímo týká anebo je alespoň nastiňuje, odráží fakt, jak nezastupitelnou součástí výzkumu historie Romů jsou právě zaznamenané narativy pamětníků. Nejenže odhalují události, na které klasická pramenná základna nemusí vůbec odkazovat, ale také prezentují i z jiných pramenů známé události z pohledu Romů jako účastníků daných dějů a ukazují tak, mimo jiné, jakým způsobem se projevíly v životech konkrétních jednotlivců. Zároveň přibližují dobový život a atmosféru, a pomáhají tak přiblížit se pochopení závažnosti dopadů dějinných událostí na životy konkrétních lidí. Jejich zásadní význam jako historických pramenů spočívá také v tom, že na jejich základě vznikají nové otázky, jež je možné v kombinaci s dalšími prameny dále sledovat. Významná tak není jen vazba, která – při použití narativů jako ilustrace informací získaných z písemných pramenů nebo pro doplnění „bílých míst“ – vzniká od existující sumy poznání směrem k těmto svědectvím, ale i vazba opačná, tedy od ústních svědectví směrem k existujícímu historickému narativu. Svědectvími odkrytý pohled ze strany Romů totiž především nabízí možnost jiného přemýšlení o (popsané) minulosti, a to navíc způsobem, který minulost často přímo provazuje se současností.

23 Viz ale například uchopení tématu historie romských osad na Slovensku v kontextu debaty o „nelegálních“ osadách viz Jurová, Anna. Historický vývoj rómských osád na Slovensku a problematika vlastnických vztahov k pôde („nelegálne osady“). In: *Človek a spoločnosť* 2002/4, dostupné z: <http://www.saske.sk/cas/archiv/4-2002/jurova-st.html> [15.9.2015].

Postavenie Rómov na Slovensku v rokoch 1939 - 1945

Na mapě, kterou nám ze svého archivu poskytlo sdružení In Minorita (autor mapy P. Ďurík, vypracována byla v rámci projektu Ma bisteren!), jsou vyznačena obě místa relevantní pro svědectví paní Anny Surmajové (v tomto čísle Rdž, s. 89–98): 1 – Dubnica nad Váhom, 2 – Dlhé nad Cirochou.